

Sipos Dávid*

Orgonakutatás a történelmi Dési, Széki és Görgényi Református Egyházmegyékben

Az előadás alapja a 2010–2015 között végzett kutatás a fent említett egyházmegyék területén, amelynek eredményei 2016 őszén doktori értekezésben öltöttek végleges formát *A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonáinak története* címmel. Az előadás szövege pedig a dolgozat összefoglalója.

A kutatás előzményei

A kutatás előzményeiért nem kell a távoli múltba visszanyúlni, ugyanis szisztematikus orgonakutatásról csak az 1970-es évek kezdetétől beszélhetünk. Magyarországon Szigeti Kilián gyűjtése és magas színvonalú kiadványai állították fel a mércét az akkor induló orgonakutatásnak. Szigeti Kilián sorozata (Régi magyar orgonák: Kőszeg 1974, Győr 1977, Szombathely 1978, Eger 1980, Szeged 1982)¹ komoly levéltári kutatásokon alapszik, amelyekben a magyarországi orgonaépítésszét tág képe tárul elénk. Ezekben a kötetekben megtalálhatóak a régi, már nem létező orgonák levéltári adataiból összeállított leírásai, építéstörténetük, adott esetben diszpozíciójuk is. Erdélyben Szigeti Kilián munkájával nagyjából egy időben indult meg az orgonakutatás, jóval kedvezőtlenebb körülmények között, mint Magyarországon. Dávid István volt az első, aki az 1970-es években törte meg a jeget, és kezdte el az erdélyi műemlék orgonák történetének felekezettől független összegyűjtését. Kutatását megnehezítették az akkori körülmények. Nagyszámú helyszíni kutatásra nem volt lehetőség, így az akkori lelképászorok közléséből kellett a valóságot kihámozni. Az orgona-összeírást az Erdélyi Református Egyházkerület területén kezdte, majd ezt más felekezeti templomokban levő orgonák adataival összesítette, amelyből 1996-ban látott napvilágot a máig egyetlen átfogó, egész Erdélyt, Partiumot, Bánságot és néhány ó-romániai települést lefedő orgonatörténeti összefoglaló és repertórium *Műemlék orgonák Erdélyben* címmel.² Erdélyi szempontból Dávid István művét más kutatóknak még nem sikerült túlszárnyalni, de talán nem is kell. Arra már Szigeti Kilián és Dávid István is rávilágított, hogy az igen tág területet felölelő kutatás nem kedvez a részletességnek, így jobb, ha a kutatások kisebb területen, de alaposabban folynak, és így a

* Sipos Dávid 2003–2008 között a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben tanult, a mesteri képzést az amszterdami Vrije Universiteit egyetemén végezte. Egyháztörténettel kolozsvári teológiai tanulmányai alatt kezdett foglalkozni, 2010–2013 között a Babeş-Bolyai Tudományegyetem egyháztörténeti doktori iskolájának hallgatója, *A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonáinak története* című értekezését 2016-ban védte meg. Egyetemi tanulmányai előtt és alatt részt vett az esztergomi bazilika, több budapesti templom, a szépkényerúszentmártoni és a mákófalvi orgonák javításának munkálataiban.

¹ A köteteket a budapesti Zeneműkiadó adta ki.

² Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1996.

sok részletkutatásból lehet majd összeállítani a nagy egészet. Részletkutatások különböző szempontok szerint már folytak/folynak, gondolunk itt – a teljesség igénye nélkül – Hermann Binder,³ Erich Türk,⁴ Molnár Tünde,⁵ Csíky Csaba,⁶ Windhager Geréd Erzsébet⁷ stb. kutatásaira. Az eddig megjelent munkákról pedig az is elmondható, hogy egyáltalán nem vagy kevés levéltári forrást használnak, és sok esetben a nem létező, elpusztult vagy elkallódott orgonákról alig vagy egyáltalán nem esett szó.

Célok

E hiányt pótolni hivatott a hátróm református egyházmegyében elindult kutatás, amelynek előzménye a 2007–2008 között a történelmi küküllői református egyházmegyében folytatott felmérés, amelynek során sok, eddig nem ismert adat került napvilágra. A fő célkitűzés az, hogy a behatárolt területen lévő református templomokban az orgonákról minden adatot felkutassunk, és ebből összeállítsuk az egyes hangszerek történetét. Mivel ezt tekintve inkább az egyháztörténet felé billen a mérleg nyelve, és talán kevésbé a hangszerészet felé, az orgonatörténetek a gyülekezet történetébe ágyazva értelmezendők, és így egy gyülekezet több orgonájának története egy történetté alakul. Az alapos és mindenre kiható levéltári kutatás viszont szűk kutatási területet feltételez, de a hosszú távú cél Erdély minden orgonájáról az összes adatot összegyűjteni. Ehhez a kis területeken elvégzett kutatások során lehet eljutni, és ezután összegezve minden adatot, fény derülhet nagyon sok orgona történetének eddig tisztázatlan eseményre, adatára.

A kutatás területe

A Pokoly József egyháztörténész kutatócsoport már több éve végzi, elsősorban a hanyatlóban levő erdélyi református egyházközségek egyházmegyénkénti felmérését, levéltári anyagának feldolgozását és közreadását. Első lépésként a vizitációs jegyzőkönyveket adták ki, majd a kutatás fokozatosan kiterjedt az egyházközségi klenódiumok és textíliák felmérésére is. Ehhez kapcsolódott 2007-ben az orgonák kutatása is, a kutatómunka végeredményeként napvilágot látott kiadványok így azóta már az illető egyházmegye orgonáinak a felmérését, történetét is tartalmazza.

³ Hermann Binder: *Orgeln in Siebenbürgen*. GMV, Kludenbach 2000.

⁴ Erich Türk: *Orga în continuă evoluție*. Editura Universității de Vest, Timisoara 2007. és Erich Türk: *Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkreise: Cluj, Sălaj und Bistrița-Năsăud. Három észak-erdélyi megye orgonatójája: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megye*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 2014.

⁵ Molnár Tünde: *Orga în Transilvania – constructori de orgi și instrumente noi create în secolul al XX-lea*. Grafycolor, Kolozsvár 2005.

⁶ Csíky Csaba: *Kolonics – Orgonaépítéset a 19. századi Erdélyben*. Marosvásárhelyi Színművészeti Egyetem Kiadója, Marosvásárhely 2007.

⁷ Windhager-Geréd Erzsébet: István Kolonics (1826–1892) – Orgelbaumeister aus Szabadka in Siebenbürgen. In *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Musica*; (2009/2), 113–125. és Windhager-Geréd Erzsébet: István Kolonics (1826–1892) – Orgelbaumeister aus Szabadka in Siebenbürgen II. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Musica*; (2010/1), 13–26.

A kutatás tehát csoportosan működik, a kutatási terület pedig az erdélyi református egyházmegyéek történelmi határai szerint gyűjti egybe az oda tartozó egyházközségek történelmi adatait a vizitációs jegyzőkönyvektől kezdve az orgonáig. A kutatócsoport jelenleg a történelmi dési, görgényi és széki egyházmegyéekben dolgozik, így adott volt, hogy orgonakutatásunkat is e három egyházmegyében végezzük el. Ebben a három egyházmegyében összesen 201 egyházközség volt, ezek közül 87 egyházközségben volt vagy van orgona a templomban.

A történelmi Dési Református Egyházmegyében 71 egyházközség volt, a Széki Református Egyházmegyében 81 és a Görgényi Református Egyházmegyében 48 egyházközség. A történelmi egyházmegyei határok nem esnek egybe a mai egyházmegyei határokkal, így a vizsgált egyházközségek közül több található jelenleg más, jelen munkában nem vizsgált egyházmegyében (mint pl. Mezőméhes, Nagysármás, Nagyernye a maros-mezősi egyházmegyében, Vajdakamarás, Magyarpalatka, Magyarszovát, Mezőkeszű, Pusztakamarás, Kolozsborsa, Kide, Csomafája, Ördögkeresztúr, Válaszút, Visa a kolozsvári egyházmegyében) vagy éppen más egyházkerületben (pl. Koltó-Katalin, Magyarláros, Domokos, Sárosmagyarberkesz a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben). A határmódosítások szempontjából éppen ez utóbbi öt egyházközség található érdekes helyzetben, ugyanis nem tekinthetők a történelmi dési egyházmegye részének. A közigazgatásilag Erdélyhez, de egyházigazgatásilag a tiszántúli egyházkerülethez és azon belül a nagybányai egyházmegyéhez tartozó öt egyházközséget még más négygel együtt csak 1821-ben csatolták a dési egyházmegyéhez, és egészen a 20. század közepéig ott is maradtak. Mivel ez öt egyházközség orgonatörténete éppen a dési egyházmegyei időszakra esik, orgonatörténelmi szempontból a dési egyházmegyéhez tartozónak tekintjük őket.

A kutatás módszere és források

Az első lépés a nagyszámú egyházközségekből kiválasztani azokat, amelyekben volt/van orgona. Az alaplúnek számító, Dávid István által összeállított orgonarepertórium átvizsgálásával lehet már pontosabb képet kapni erről, és szűkíteni a kört. A következő lépés az EREL-ben található, az Erdélyi Református Egyházkerületben levő egyházközségek 1948-ban elkészített leltárai, amelyek minden esetben az orgonákról is említést tettek (ha volt abban az évben az egyházközségben), és a kitöltő lelkész becslése szerint az állapotát százalékban is lejegyezték (20, 40, 50, 80%-ban jó vagy rossz). E két forrás alapján nagyjából behatárolhatóak az orgonákkal rendelkező egyházközségek, de még mindig lehetett számolni a hibalehetőségekkel, ugyanis a már 1948 előtt elveszett orgonák sem Dávid István repertóriumában, sem az 1948-as leltárban nem voltak benne. Az egyházkerületi névkönyvekben ezekről az orgonákról is tudomást szerezhettünk, bár a névkönyv eléggé rapszodikusán közölte az orgonákkal kapcsolatos adatokat.

Az alapadatok összeírása után az EREL-ben található dési és széki egyházmegyéek vizitációs jegyzőkönyveit néztük át a kezdetektől 1932-ig, illetve 1942-ig, és a Görgényi Református Egyházmegye levéltárát Szászrégenben kutattuk. Ezután

az egyházközségi iratcsomók következtek, a széki és dési egyházmegyébelieket az EREL-ben, a görgényieket Szászrégenben. Az egyházmegyei források jelentős adatmennyiséggel szolgáltak, sok orgona története kezdett már a kutatásnak e kezdeti fázisában kikristályosodni. Orgonaépítők, vásárlások, eladások, javítások jelentek meg tételesen az évenkénti vizitáció jegyzőkönyveiben feljegyzett számadásokból. A 18. századot nézve többnyire a vizitációs jegyzőkönyvek anyagára kell hagyatkoznunk, mert ebből az időszakból ritka esetben maradtak fenn egyházközségi iratok akár az egyházmegyei levéltárban, akár az egyházközségi levéltárakban. Ritkább esetben 18. századi orgonaépítési iratok is előkerülnek, mint például a marosfelfalusi orgona építésére adományozott pénzüsszegegről szóló levél 1792-ből, amelyből nemcsak az építés éve, hanem egyéb információ is kiderült.

A 19. századból már több anyag maradt fenn, a vizitációs jegyzőkönyvek adatai mellett az egyházmegyei levéltárban található egyházközségi iratcsomók is bővebbek, így azokból is több információt lehet nyerni. Ezek a dokumentumok legtöbbször közigazgatási vagy vagyoni ügyekről szólnak, és csak akkor került ezek közé orgonáról szóló információ, ha elszámolási vagy egyéb anyagi természetű gondjaik akadtak az orgonaépítővel. Orgonaépítővel kötött szerződések, levelezések, leírások csak ritkán kerülnek elő.

A helyszíni kutatások fő célja az egyházközségi levéltárak vizsgálata, amelyekben a 19. századból több dokumentum maradt fenn, így sok orgona története tisztázódott az egyházközségekben zajló kutatás során. Szerencsére mindhárom egyházmegyében (is) a 19. században építették vagy vásárolták a legtöbb orgonát, ezért minimális azon helyek száma, ahol nem derült fény egy-egy orgonaépítő kilétére vagy az orgona beszerzésének körülményeire. A presbitériumi jegyzőkönyvek, egyházközségi történetek, számadások, aranykönyvek és a gazdasági ügyeket taglaló szálal iratok gazdag forrásai lehetnek az orgonakutatásnak. Egyes esetekben az egyházközségi levéltár egy része vagy teljes egésze az állami levéltárakban található. Talán ez a jobbik eset, mert azok a levéltárak, amelyek az első vagy a második világháborúban nem semmisültek meg, sokszor a nemtörődöm-ség áldozatai lettek.

Ahol pedig van levéltári anyag, ott sokszor a források szűkszavúsága nehezíti a kutatást. A 18. századi források legtöbbször csak az orgonaépítés vagy javítás anyagi vonzatáról közölnek adatokat, és csak akkor jegyezték fel többet az orgonával kapcsolatban, hogyha az építés, javítás vagy karbantartás során valamilyen nézeteltérés (anyagi vagy egyéb) támadt az orgonaépítő és a gyülekezet között. A legtöbbször még a nevét sem jegyezték fel az orgonaépítőnek, csak az összeget, amelyet kifizettek neki. A 19. század eleji források kezdetben hasonlóan szűkszavúak, azonban már többször megjelenik az orgonaépítő neve, sőt egyre több esetben az orgonaépítő(k) árajánlata(i), tervei is. Ahogy haladunk a 20. század felé ezek az iratok egyre részletesebbek, időnként külön csomóba is rendezték az orgonaépítési, javítási iratokat (pl. Marosfelfalu, Dés, Gernyeszeg), mutatva, hogy alaposabb tájékozódás előzte meg egy-egy orgona megépítését, de akár kisebb javítását is.

Összefoglalva az orgonatorténét kutatásához fontos forrásokat jelentenek az egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi levéltárak, amelyek sok esetben pontosítják a szakirodalom eddigi eredményeit. Ezért kutatásunk során igyekeztünk mindig csak az elsődleges forrásokra támaszkodni, és csak a legszükségesebb esetekben a másodlagos forrásokra.

Az internetes adatbázisok közül az temesvári Nyugati Egyetem orgonarepertoáriuma nyújtott nagy segítséget, ugyanis az orgonaépítők és organisták által elvégzett helyszíni kutatások eredményei is kiegészítették a levéltári forrásanyagot.

Az adatok összesítése és egybevetése során több kérdésre is választ kapunk. Több esetben az egyházmegyei levéltár volt az egyetlen forrás az egyes orgonák történetének megírásakor, ugyanis az egyházközségi levéltár szinte vagy teljesen megsemmisült. Az összesítés jelentősen megkönnyítette a helyszíni kutatásokat, amelyeket 87 egyházközségben 2013–2015 között végeztünk el. A már összesített anyag segítségével célzott kutatásokat végeztünk az egyházközségekben. Az orgona megvizsgálása során hangszerészeti szempontból jegyzetük le az orgonák leírását (szerkezet, építő, építési év, esetleg opuszszám, diszpozíció, egyéb érdekességek), és sok esetben az orgonaszekrény belső vizsgálata eddig ismeretlen javításokra derített fényt, valamint több esetben az építő neve és az építés éve is tisztázódott. Az egyházközségi levéltárakban pedig a levéltári lajstromkönyvet, a presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyveket, leltárokat, számadásokat és a vagyoni ügyiratcsomót néztük át. Az orgonákról fényképeket készítettünk.

Az adatok összesítése és összevetése, végül az orgonatorténetek megírása volt az utolsó lépés, amelynek során sok új adatot sikerült az orgonákkal illetve orgonaépítőikkel kapcsolatban feldolgozni.

Kutatási eredmények

A Dési Református Egyházmegyében 21 egyházközségben volt/van orgona a templomban (Alsótők, Bádok, Csomafája, Dés, Désakna, Domokos, Hagymáslapos, Hidalmás, Kendilóna, Kérő, Kide, Kolozsborsa, Koltó, Katalin, Kozárvár, Magyarlapos, Ördögkeresztúr, Páncélcseh, Radákszinye, Sárosmagyarberkesz, Válaszút), a székiben 34 egyházközségben (Almásmálom, Apanagyfalu, Árpástó, Baca, Bálványosváralja, Bethlen, Bonchida, Búza, Feketelak, Felőr, Kékes, Magyarberéte, Magyarborzás, Magyardécse, Magyarernemegye, Magyarpalatka, Magyarsovát, Melegföldvár, Mezőkeszű, Mezőméhes, Nagysármás, Noszoly, Ördögösfüzes, Pusztakamarás, Retteg, Somkerék, Szamosújvár, Szászníyres, Szentmáté, Szék, Szépkényerűszentmárton, Tacs, Vajdakamarás, Visa), a görgényiben 32 egyházközségben (Abafája, Alsóbölkény, Beresztelke, Dedrásd széplak, Disznajó, Erdőcsinád, Gernyeszeg, Görgényszentimre, Holtmaros, Jód, Kisfülpös, Körtvélyfája, Magyarfülpös, Magyaró, Magyarpéterlaka, Magyarrégen, Marosfalfalu, Marosjára, Marossárpatak, Marosvécs, Mezőköbölkút, Nagyercse, Nagyölyves, Pókakeresztúr, Radnótfája, Sáromberke, Szászlúdvég, Szászrégen, Tancs, Teke, Toldalag, Vajdaszentivány). Összesen tehát 87 egyházközségben volt vagy van orgona a templomban. Ezekhez hozzá kell számolni azokat az egyházközségeket,

ahol nemcsak egy, hanem több orgona is volt. Ezeket is beleszámítva, összesen 108 orgona története tisztázódott (többé-kevésbé) összesen 87 egyházközségben.

Kutatott orgonák száma összesen: 108

Dési		Széki		Görgényi	
26	24,04%	42	38,89%	40	37,04%

Létezik, illetve elpusztult:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
Megvan	81	75%	18	69,23%	31	73,81%	32	80%
Elpusztult	27	25%	8	30,77%	11	26,19%	8	20%

E különbségek történelmi, földrajzi és társadalmi okokra vezethetők vissza. Az egykori nagy kiterjedésű és számos egyházközséget számláló dési egyházmegye jelentős része már a 18. század végén szórvány volt, több egyházközség már a 19. század folyamán kihalt, és a fliák száma meghaladta a materekét. Ezért nem csoda, ha a dési egyházmegyében összesen 26 orgonát számlálhatunk össze, annak is szinte 31%-a már elpusztult. Azon egyházközségek pedig, amelyekben két orgona volt a templomban – bár jelen kutatás tárgyai voltak – nem is igazán tartoznak a dési egyházmegyéhez: Koltó, Hagymáslápos, Sárosmagyarberkesz, Magyarláros. Ezekon kívül csupán három egyházközségben volt két orgona: Désen, Désaknán és Válaszúton.

A széki egyházmegye kiterjedésében is nagyobb volt valamivel, mint a dési, és a szórványosodás is később kezdődött el. Ezenkívül több olyan egyházközség van a területén, amelyek (talán a félreeső elhelyezkedésük miatt is) mind a mai napig magyar többségűnek maradtak meg viszonylag nagy létszámmal. Ezek közül Bálványosváralja viszi a prímet, ahol összesen négy orgonát építettek, a legutóbbit 1993-ban. Magyardécse is ehhez a kategóriához tartozik, ahol két orgona volt, és az 1920-as impériumváltás után nem sokkal építettek új orgonát. Érdekes eset Árpástó, ahol a nem éppen az orgonaépítéseknek kedvező időszakban, 1952-ben cserélték le régi hangszerüket. Ezenkívül még hat egyházközségben volt két orgona: Bethlen, Felőr, Kékes, Szászníres, Pusztakamarás, Retteg, Szentmáté.

A görgényi egyházmegye érdekes módon elmarad két orgonával a széki egyházmegye mellett, viszont övé az elsőség a fennmaradt orgonák szempontjából: a 40 orgonából mindössze 8 tűnt el. A többorgonás gyülekezeteket nézve is élen jár: tíz egyházközség cserélte le régi orgonáját újabbra. Igaz, ebből kettő kényszerűségről: a holtmarosi régi orgona az 1868-as tűzvészben annyira megrongálódott, hogy újat kellett készíttetni, a marossárpataki régi orgona pedig az 1944-ben a templomot ért aknalövedék robbanása miatt semmisült meg. A görgényi egyházmegyében találjuk viszont a legtöbb 18. századi orgonát.

Építési év szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
<1700	2	1,85%			1	2,38%	1	2,5%
1701–1800	17	15,74%	3	11,54%	5	11,91%	9	22,5%
1801–1850	22	20,37%	6	23,08%	8	19,05%	8	20%
1850–1918	53	49,07%	14	53,85%	18	42,85%	21	52,5%
1919–1945	5	4,63%	2	7,69%	3	7,14%		
1946–1989	1	0,93%			1	2,38%		
1990<	1	0,93%			1	2,38%		
ismeretlen	7	6,48%	1	3,84%	5	11,91%	1	2,5%

Bár a táblázat az orgonák „életkorát” veszi figyelembe, a vásárlási éveket tekintve a görgényi egyházmegyében összesen 8 egyházközségbe került 1800-ig orgona, szemben a széki egyházmegye 2 vagy a dési egyházmegye 3 18. századi orgonájával. Ez nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy a Szászrégen környéki települések közel voltak a szász vidékekhez, valamint a Maros mentét inkább megkímélték a történelmi változások, mint a dési és a széki egyházmegyét, ahol a II. Rákóczi György ellen indított török büntető hadjárat tönkretette a vidéket. Nem véletlen, hogy az első református, 1753-ban vásárolt sepsiszentgyörgyi orgona után négy-öt évvel éppen Marosvécsen épült fel az egyházmegye és a vizsgált vidék első orgonája. Ez a hangszer még a bögözi zsinat előtti időben épült, így elég nagy merészségnek számított ez az újítás, és a vizitáció szigorúan meg is róttá a gyülekezetet, igaz csak az orgonaépítés után három évvel, a bögözi zsinat után. A görgényi egyházmegyében ezek után, ha nem is gombamódra, de egyre több helyen építettek vagy vásároltak orgonát: Nagyölyvesen 1770 körül, Nagyercsén 1774 körül, Magyarrégenben 1784-ben, Magyarón 1786-ban, Disznajón 1792 előtt, Marosfalfaluban és Pókakeresztúron 1792-ben. A dési egyházmegyében Radákszinyén 1750–1783 között, Désen 1774-ben, Kendilónán talán 1761-ben, a székiben pedig Bonchidán 1796 előtt, Árpástón valamikor 1800 előtt. Érdekes módon a széki egyházmegye északnyugati, Besztercéhez viszonylag közel eső vidékein a szász hatás nem volt akkora, mint a görgényiben. Egyedül Somkeréknek van feltételezhetően szász templomból származó orgonája, de azt 1829-ben vásárolták. A dési egyházmegyében ugyancsak a nagyobb magyar központok vásároltak maguknak orgonát, illetve egy esetben a patrónus lehetett a feltételezett vásárló: szinte természetes, hogy Désnek már 1774-ben volt orgonája, Radákszinye pedig valószínűleg nem önerőből, hanem patrónusi segédlettel szerzhette be hangszerét. Sárosmagyarberkeszen nem patrónus, hanem jól szituált egyháztagnak volt az adományozó.

A 19. század fellendülést hozott mindhárom egyházmegyében. A táblázatból kitűnik, hogy 1800–1918 között a három egyházmegye szinte egyformán teljesít. Az 1800–1850 közötti időszakban egyértelmű a fellendülés, de az igazi orgonaépítési hullám csak 1850 után éri el a három egyházmegyét. Ez valószínűleg Erdély

más területein, felekezettől függetlenül is így történt. Ez pedig ismételten a történelmi változásokkal köthető össze: a '48-as szabadságharc után egészen 1914-ig nem történt háborús esemény Erdély területén, a gyülekezetek majdnem mindegyike felfelé ívelő pályára lépett, így egyértelmű, hogy egyre több egyházközség engedte meg magának azt a „luxust”, hogy orgonát építsen. Bár az időszak 1918-al zárul be, az addig felfelé haladó mutatók a háború kitörésétől kezdve lefelé hajlottak: Magyardécsén 1914-ben készültek új orgonát építeni, de az a háború miatt elmaradt. A szentmátéi régi orgonáról egyetlen tudósításunk az 1912. május 12-i vihar okozta károkról szóló beszámoló, amelyben az orgonát is megemlítik mint azon templomi berendezések egyikét, amely megsérült. Ezek után már valószínűleg nem volt lehetőség a megjavítására. A kispülpösi egyházközség 1901-től gyűjtött orgonára, azonban a háború miatt csak 1921-ben sikerült régi tervük. A pénzből viszont csak a marosfelfalusi régi orgona megvásárlására futotta.

Az első világháború után még van néhány példa orgonavásárlásra és építésre mindhárom egyházmegyében, de ezek száma is 10 alatt van. A második világháború után 1989-ig pedig összesen egy orgonaépítésről (Árpástó) és két orgonavásárlásról van tudomásunk (Marossárpatak, Szentmáté), a dési egyházmegyében pedig szó sem volt orgonavásárlásról vagy építésről, hanem egy esetben eladták az orgonát (Páncélcseh Szentmáté). A 1989-es fordulat sem hozott nagy változást, egyedül Bálványosváralján építettek új hangszert 1993-ban.

Az ismeretlen építési idejű orgonák nagy része az 1850 előtti számokat javítaná, ugyanis a róluk szóló kevés tudósítás arra utal, hogy azokat valamikor 1850. előtt szerezték be. Tárgyi emlék híján viszont a körülbelüli építési idejüket sem tudjuk behatárolni.

Az eddig épített orgonák összesített jellemzőit mutatja be az alábbi két táblázat:

Nagyság szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
1M	70	64,81%	14	53,84%	28	66,66%	28	70%
1M+P	20	18,52%	7	26,92%	7	16,67%	6	15%
2M+P	1	0,93%	1	3,85%				
Ismeretlen	17	15,74%	4	15,39%	7	16,67%	6	15%

Regiszterek száma szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
3-8	86	79,63%	20	76,92%	34	80,95%	32	80%
9-19	4	3,70%	3	11,54%			1	2,5%
Ismeretlen	18	16,67%	3	11,54%	8	19,05%	7	17,5%

Ezekből látszik, hogy koncertre alkalmas, legalább kétmanuális és pedálos orgona csak egy helyen, Désen épült, az esetek többségében egymanuális, pedál nélküli, maximum 8 regiszteres pozitív orgonákat építettek még a 19. század má-

szodik felében is. Ennek oka lehetett a pénzhiány, illetve a régi református berögződés, miszerint az orgona csak ének kíséretre való, és nem koncertezésre. A vizsgált vidék szociológiai összetételével is összefüggésben van ez az eredmény, ugyanis a vizsgált területen csak két város található (Dés, Szász/Magyarrégen), és csak egy polgárosodott városias település (Bethlen). Így Désen szinte egyértelmű, hogy 1905-ben koncertorgona épült a gótikus templomban, Szászrégen és Magyarrrégen magyar református közössége városi volt ugyan, de a nagyobb szász szomszédság árnyékában élt. A három egyházmegye orgonáinak többsége kisebb-nagyobb falvak templomában található, ahol a földműveléssel foglalkozó gyülekezeti tagok felől nem volt igény vagy lehetőség nagyobb orgonák építésére. Sok esetben a kis orgona megépítése is csodának számít. Érdekes módon a dési egyházmegyében magasabb az egymanuálos és pedálos orgonáknak a száma, amely szám szerint ugyanannyi, mint a széki egyházmegyében, és csak eggyel marad el a görgényitől, arányaiban viszont jóval felülmúlja a másik két egyházmegyét. Ha a regiszterek számát vesszük viszonyítási alapul, akkor újfent a kevés orgonával rendelkező dési egyházmegye az első a maga három darab 9 vagy azzal egyenlő regiszterszámú orgonájával. Ezenkívül csak a görgényi egyházmegyében van egy, a székiben viszont egy sem.

Az ismeretlen nagyságú orgonák száma nagyjából ugyanakkora mindhárom egyházmegyében, nagyobb eltérés a regiszterszám szerinti elosztásban jelentkezik, ez a levéltári anyagok különbözőségének tudható be: míg sok, már elpusztult orgona regiszterszámát lehetett a dési egyházmegyében rekonstruálni, erre a széki és a görgényi egyházmegyében már kevésbé volt lehetőség.

Kik építettek orgonákat a vizsgált egyházmegyékben?

A három egyházmegyében dolgozó orgonaépítők névsora eléggé változatos. Találunk közöttük országos vagy éppen nemzetközi hírű orgonaépítőket (Angster József, Kolonics István, Kerékgyártó István, Wegenstein Lipót és fia, Ország Sándor, Rieger Ottó), helyi mestereket, akik munkássága egy-egy vidékre szűkíthető (Johann Graef, Magyar Árpád), illetve olyan eddig ismeretlen személyekkel vagy mesterekkel is találkozunk, akik feltehetően néhány javítás erejéig léptek kapcsolatba az orgonaépítéssel (Kósa Béla, Makai Mózes).

Eredet (építők):

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
Helyi mester	22	20,37%	7	26,92%	13	30,95%	2	5%
Dél-Erdély	19	17,59%	2	7,69%	5	11,91%	12	30%
Erdélyen kívüli területek	16	14,81%	7	26,92%	6	14,29%	3	7,5%
Bánság és Partium	6	5,56%	2	7,69%	3	7,14%	1	2,5%
Székelyföld	23	21,30%	3	11,54%	4	9,52%	16	40%
Ismeretlen	22	20,37%	5	19,23%	11	26,19%	6	15%

Az itt dolgozó hivatásos orgonaépítő mesterek nagy része helyi mester volt, csupán a görgényi egyházmegyében dolgozott több székelyföldi mester, akiket viszont a görgényi egyházmegye elhelyezkedését tekintve akár helyi mestereknek is tekinthetjük. A Dél-Erdélyből jött mesterek is inkább a görgényi egyházmegyében dolgoztak. Magas arányuk annak köszönhető, hogy ez az egyházmegye földrajzilag közel volt a dél-erdélyi szász orgonaépítő központokhoz, valamint a szomszédos szász gyülekezetek orgonaépítési szokása is hatással volt az ottani református egyházközsegekre. A dési és széki egyházmegyékben a helyi mesterek a felülreprezentáltak, ugyancsak a földrajzi távolság járult hozzá ahhoz, hogy a dél-erdélyi szász mesterek foglalkoztatottsága igen alacsony volt azon a vidéken. Mindkét egyházmegyében a helyi mestereket részesítették előnyben, csak néhány kivételes hely van, ahova dél-erdélyi szász orgonaépítő mester munkája került (például Désakna és Noszoly).

Igen termékeny helyi mesternek bizonyult a széki és dési egyházmegyében a szászújfalusi Johann Graef, aki öt orgonát épített a széki és dési egyházmegyében. Szabó János a maga 6 épített orgonájával megelőzi Johann Graef építőt, de munkái e három egyházmegye közül csak a görgényi egyházmegyében találhatóak meg, és marosvásárhelyi műhelyével inkább székelyföldinek tekinthető, semmint helyiinek. Életművét tekintve pedig munkái nagyobb területet fednek le, mint Johann Graef hangszerei. Szabó János, ha nem is a legtermékenyebb, de érdekes személyisége a 19. századi erdélyi orgonaépítészetnek. Saját magát *naturálista művésznek* nevezte, azaz autodidaktata módon sajátította el az orgonaépítés mesterségét. Munkái 4-8 regiszteres pozitív orgonák, amelyek mind a hasonló méretű, 18. századi barokk orgonák hangképét viszik tovább – mindezt a 19. század derekán. A bögyözi orgona játszóasztalán a névtáblájára saját képét is megfest(t)ette.

A Kolonics-tanítvány Takácsy Ignác a legaktívabb székelyföldi orgonaépítő, a három egyházmegyében kilenc orgonát tudhat magáénak, ezenkívül öt helyen végzett javításokat és átalakításokat. Stílusban és szerkezetben (jó tanítványként) a Kolonics-hagyományt viszi tovább, minden orgonája mechanikus traktúrájú csúszkaladás szélládával, diszpozícióiban viszont már megjelennek a romantikus regiszterek is (pl. Salicional). Gyakori építési módszere a karzatba süllyesztett orgona, amelynek szeleprekesze és szélládája az orgona alján található, a billentyűzet pedig gyakorlatilag az orgona tetején, így nemcsak hátuljátszósnak, hanem „felüljátszósnak” is lehet ezeket a munkákat nevezni. A tekei, nagyölyvesi, beresztelki hangszerek ebben a stílusban épültek, viszont ezek Takácsy korai munkái. A későbbi opuszknál már nem ebben a stílusban épített. Javításainál a kor szokásához híven előszeretettel épített hátuljátszós orgonáknak előljátszós különálló játszóasztalt (pl. Tancs, Magyarrégen), amelyeket a jelenlegi restaurálási elvek szerint visszaépítettek az eredeti állapotba.

Kolonics István székelyföldi mesternek számít még akkor is, ha csupán négy orgonát épített a vizsgált területen, viszont a befejezetlen munkákat nézve övé az elsőség. Valószínűleg a dési és széki egyházmegyében későn jelentkező orgonaépítési és újjáépítési kedv az oka, hogy az innen érkező megbízások Kolonics élete

utolsó két-három évében érkeztek, így már nem volt lehetősége ezeket a hangszereket megépíteni.

A Takácsy-tanítvány Vass István első két munkája a görgényi egyházmegyében található, a pókakeresztúri és toldalagi hangszerek az 1-es és a 2-es opuszszámot viselik. Előszertettel épített változó méretű ikerszekerényes, klasszicista késő barokkos elemekkel díszített orgonákat.

A 20. század az orgonaépítési piac nagyobb megnyílását hozta el, a magyarországi orgonaépítők munkái is megjelennek az erdélyi templomokban. A debreceni Kerékgyártó István volt a legkeresettebb orgonaépítő ezen a vidéken, őt új orgonát épített, valamint Désen és Gernyeszegen is benyújtotta orgonajavítási/átépítési tervét. A ceglédi Bakos Károly csak két orgonát épített a széki egyházmegyében, Magyardécsén pedig sikertelenül próbálkozott. A kisebb magyarországi orgonaépítő műhelyek között megjelentek az országos hírű cégek is: Angster József Désen és Pusztakamaráson, Ország Sándor Kolozsváron és Marosfelfaluban, Rieger Ottó Mezőmehesén, Ország Antal Nagysármáson épített orgonát. Angster József valószínűleg túl nagy cég volt ahhoz, hogy kisebb orgonák javítását elvállalta volna, viszont Ország Sándor, Rieger Ottó vállalt (volna) javításokat és újabb orgonaépítéseket, de azok nagy része az első világháború miatt elmaradt.

A 19. század vége felé kezdte pályafutását a kolozsvári Csintalan Gyula, Simon László pedig a 20. század elején, de kettőjük közül Csintalan volt a három egyházmegyében az orgonaépítésben tevékenyebb: míg ő négy új orgonát épített, Simon László csak egyet, azt is csak az első világháború után. A javításokat tekintve viszont Simon László volt az aktívabb: a síprekvirálások és egyéb háború okozta károk helyrehozását ezen a vidéken tíz helyen ő végezte el, míg Csintalan csak három helyen javított. A századforduló után a temesvári Wegenstein cég „tört be” a három egyházmegyébe öt új orgona építésével és valószínűleg három javításával.

Az első világháború utáni időszak egyértelműen a helyi mesterek és az orgonajavítások ideje: Simon László Kolozsvár környékén, Szeidl Ferenc a Maros mentén dolgozott. Sok javítás a második világháború utánra maradt, ekkor a régi mesterek mellett (Szeidl Ferenc) újak is megjelentek: Mesnyi János Szeidl Ferencnél tanult (6 orgonát javított), az ismeretlenségből tűnt fel a görgényi vidéken orgonákat javító Magyar Árpád és Bartha György. Magyar Árpád 12 orgonát hozott működőképes állapotba változó minőségű javítással. Jellemző a munkájára, hogy a hiányzó homlokzati sípokat jellegzetes kék színre festett horgansípokkal pótolta. A szilágyballai Domoks Cs. Domokos az 1960-as években tevékenykedett, őt orgonát javított a három egyházmegyében.

Utolsó javítás/beavatkozás:

	Összesen		Dés		Szék		Görgény	
<10 éve	18	23,38%	5	27,78%	6	20%	7	24,14%
10-25 éve	6	7,79%			3	10%	3	10,34%
>25 éve	53	68,83%	13	72,22%	21	70%	19	65,52%

Az 1990-es évek sem hozták el a várt fordulatot az erdélyi orgonaépítészetben, az utóbbi 25 évben csupán egy új orgona épült a három egyházmegyében. A javítások is viszonylag későn kezdődtek el, az orgonajavítási kedv a 2000-es évek elején jelentkezett újra. Ennek az időszaknak a legkeresettebb szakembere a kolozsvári Albert József, aki eddig 11 orgonán dolgozott e vidéken. A másik kolozsvári orgonaépítő Pozsár Róbert pedig négy hangszer teljes körű javítását végezte el.

E javításokon kívül a három egyházmegye orgonáinak állapota siralmas képet mutat. A ma meglévő hangszerek többségén (szinte 70%) az utóbbi 25 évben semmilyen beavatkozás nem történt. Legtöbbjük a második vagy éppen első világháborús állapotokat tükrözi, homlokzati sípok nélkül, szétborogatott, hiányos belső sípokkal, szinte a teljes megsemmisülés határán. Jelentős eredmény mindemellett, hogy az utóbbi tíz évben a vizsgált hangszerek több mint 23%-án végeztek javítási munkálatokat. A három egyházmegyében arányaiban a dési (27,78%), számszerűen a görgényi (7 orgona) viszi a prímét. Összességében elmondható, hogy a három egyházmegye közül a görgényi az, ahol van remény még az orgonák felújítására, a széki és dési egyházmegyékben az erős egyházi létszámbeli fogyatkozás miatt nemigen várható az, hogy a közeljövőben orgonafelújításba, javításba kezd az egyházközség.

Kérdések, feladatok, további célok.

Az első kérdés, amely felmerül, hogy mi a haszna jelen dolgozatnak? Nyilván a konkrét hangszermentésben nem segít, viszont a hangszerek levéltárakban található adatainak összegyűjtésével sikerült a legtöbb orgona történetét tisztázni. Így elmondható, hogy bár a hangszerek megmentésében e dolgozattal nem történik előrelépés, dokumentációjuk viszonylag teljes lett. Ez pedig a későbbi restaurálásokban segíthet az orgonaépítőknek.

A kutatás során felmerült az a kérdés is, hogy mi lesz a sorsa a vizsgált hangszereknek? Láttuk, hogy ezek nagy többsége olyan templomokban található, ahol a gyülekezet kiöregedett, létszámában megapadt, és emberi számítás szerint vajmi kevés az esély arra, hogy restaurálásukra sor kerüljön. Némelyik hangszer műemléki értéke nem olyan jelentős, hogy érdemes lenne nagy összegeket restaurálásukra költeni, viszont állagmegőrzésük fontos lenne, hiszen ilyen állapotban is jelentős emlékei az erdélyi orgonaépítészetnek. Gyakorlati megfontolások is azt mutatják, hogy ha meg is lehetne javítani néhány orgonát, az újra működőképes hangszert már nem lenne, aki megszólaltassa. Így sok orgona esetében az állagmegőrzés az elsődleges feladat.

Értékesebb és kevésbé megrongálódott orgonák esetében járható út a hangszer elköltöztetése népesebb gyülekezetbe. Erre már történt pozitív példa (a páncélcsehi orgona Szentmátéba költöztetése), illetve a majdnem teljesen megsemmisült magyarborzási Johann Graef-orgona restaurálása. Új helyre és restaurálásra vár a noszolyi barokk orgona is, amelyet egyelőre a lebontással lehetett megmenteni az igen nedves és omladozó templomból. Az igen rossz állapotban lévő orgonák nagy mennyisége és a gyülekezetek szegénysége viszont akadálya e folyamatnak, nem látni egyelőre az alsótői, csomafáji, bádoki, kolozsborsai orgonák

jövőjét. Erre viszont az orgonaépítőknél és a gyülekezeteknek kell megadni a választ, esetleg a megmentendő orgonák között fontossági sorrendet felállítani.

Kutatásunk szempontjából a levéltári források feltárása volt a cél, e dolgozat viszont csak egy kis lépés volt a teljes erdélyi orgonatáj feltárása szempontjából. A történelmi református egyházmegyék közül négyben készült el (küküllői, dési, széki és a görgényi), további feladat a többi feltárása. Ennek végeztével viszonylag teljes képet kapunk az erdélyi református orgonaépítésetről, amelynek során több orgona eddig ismeretlen építőjéről, származási helyéről is adatokat nyerhetünk.